

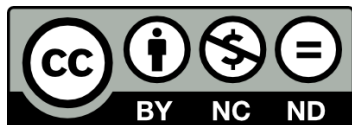


Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453)

Μέρος Α΄: Το Βυζάντιο στα χρόνια των Κομνηνών και των Αγγέλων (1081-1204)

Ενότητα 4: Οι εξωτερικοί εχθροί του Βυζαντίου:
Η κατάσταση στη Βαλκανική

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας



Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.



Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.



Περιεχόμενα ενότητας

- I. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΤΣΕΝΕΓΓΟΙ
- II. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΕΡΒΟΙ (ΔΙΟΚΛΕΙΑ ΚΑΙ ΡΑΣΚΙΑ)
- III. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΟΥΓΓΡΟΙ
- IV. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ
- V. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ



I. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΤΣΕΝΕΓΓΟΙ (1/4)

- **Πετσενέγγοι/Πατζινάκοι/Πατζικάνες:** τουρκικός νομαδικός λαός στα βόρεια της Κριμαίας, με φυλετική οργάνωση – μετακίνηση προς τα Καρπάθια, εγκατάσταση βόρεια του Δούναβη (τέλη 10ου / αρχές 11ου αι.)
- **από 1027/1030 κ.ε.:** αρχίζουν αιφνιδιαστικές επιδρομές (Θράκη, Μακεδονία) – προσπάθεια αντιμετώπισής τους με διπλωματικά μέσα (εκμετάλλευση της φυλετικής τους διάσπασης, εκχριστιανισμούς) και πολεμική ετοιμότητα – όχι πάντοτε επιτυχής, όχι μόνιμα αποτελέσματα
- **μέσα 11^{ου} αι.:** συμφωνίες για μόνιμες εγκαταστάσεις νότια του Δούναβη – μείωση των επιδρομών – προσπάθεια των Βυζαντινών να τους κρατήσουν βόρεια της Ροδόπης
- **1053:** 30ετής ανακωχή και άδεια από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο να εγκατασταθούν στη ΒΑ Βουλγαρία υπό καθεστώς αυτονομίας
- **1059:** επανάσταση Πετσενέγγων, επιτυχής αντιμετώπισή τους από τον Ισαάκιο Α' Κομνηνό και ανανέωση της συνθήκης ειρήνης
- **1072:** νέες εξεγέρσεις επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα λόγω μείωσης των χρηματικών απολαβών τους – επιδρομές μέχρι τη Θράκη



I. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΤΣΕΝΕΓΓΟΙ (2/4)

J. Haldon, The Palgrave atlas of Byzantine history, Hampshire - New York 2005, σ. 116, χάρτης 9.1 (επέξεργασμένο απόσπασμα).



[Εικόνα 1](#). Αποτυπώνονται οι αρχικές εγκαταστάσεις των Πετσενέγγων, η μετακίνησή τους στα βόρεια του Δούναβη και οι γειτονικοί τους λαοί.

Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453)

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας



I. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΤΣΕΝΕΓΓΟΙ (3/4)

- **η πετσενεγγική απειλή επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού**
 - 1083 κ.ε.: νέα φάση επιδρομών (ενώ ο Αλέξιος Α΄ ήταν απασχολημένος με τους Νορμανδούς)
 - συνεχείς επιδρομές (Βουλγαρία, Θράκη) – συνεργασία με Βούλγαρους Βογόμιλους (δυσαιστές αιρετικούς, κατά εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας)
 - σειρά βυζαντινών επιχειρήσεων, χωρίς καθοριστικό αποτέλεσμα
 - συνεχείς επιτυχίες των Πετσενέγγων (1087-1091): κατάληψη της Φιλιππούπολης – απειλή της Αδριανούπολης – αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης από ξηράς/συνεργασία με εμίρη της Σμύρνης Τζαχά
 - 1091: συμμαχία του Αλέξιου Α΄ με τους Κουμάνους (τουρκικό φύλο, στα βόρεια της Κριμαίας και του Δούναβη, επιδρομείς στη Βαλκανική) → νίκη και εξόντωση μεγάλου τμήματος των επιτιθέμενων Πετσενέγγων → ηρεμία για 30 χρόνια



I. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΤΣΕΝΕΓΓΟΙ (4/4)

- η πετσενεγγική απειλή επί Ιωάννη Β΄ Κομνηνού
 - **1121-22**: νέες επιδρομές – επιτυχής εκστρατεία του Ιωάννη Β΄ (στη Θράκη)
 - συμμαχία με τους Ρώσους του Κιέβου ως αντίβαρο → οριστική απαλλαγή του Βυζαντίου από τους Πετσενέγγους



II. ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΣΕΡΒΟΙ (ΔΙΟΚΛΕΙΑ ΚΑΙ ΡΑΣΚΙΑ) (1/3)

- **1018:** τα σερβικά κρατίδια (Ρασκία, Ζαχλουμία, Τερβουνία κ.ά.) υπήχθησαν στο Βυζάντιο (μετά την επικράτηση του Βασιλείου Β΄ στον βυζαντινο-βουλγαρικό πόλεμο) – διοικητική οργάνωση των περιοχών με βάση τον θεματικό θεσμό (θ. Σιρμίου, θ. Σερβίας, θ. Βουλγαρίας, θ. Δαλματίας), αλλά και διατήρηση τοπικών αρχόντων (λ.χ. ζουπάνος Ρασκίας, άρχων Ζαχλουμίας) – η Διόκλεια διατήρησε την αυτονομία της
- **1035/1041-ca.1052:** αποστασία και ανεξαρτητοποίηση της Διόκλειας/Ζέτας (= Μαυροβουνίου)

[αργότερα (1077), ο Σέρβος ηγεμόνας Μιχαήλ Vojislavljević έλαβε τον βασιλικό τίτλο (*rex*) από τον πάπα, στον οποίο υπαγόταν εκκλησιαστικά]
- **1081-1101:** προσπάθεια ενοποίησης της Διόκλειας και της Ρασκίας/Σερβίας (υπό τον Κωνσταντίνο Bodin)
- **1093-1094:** σερβικές επιθέσεις στο θέμα Δυρραχίου – άμεση απάντηση του Αλεξίου και συνθήκη ειρήνης
- **1123-1124:** νέα προβλήματα από τους Σέρβους – επιτυχής εκστρατεία του Ιωάννη Β΄ και συνθηκολόγηση



II. ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΣΕΡΒΟΙ (ΔΙΟΚΛΕΙΑ ΚΑΙ ΡΑΣΚΙΑ) (2/3)

- **1149-1150: αποτυχημένη επανάσταση των Σέρβων**
(με τη στήριξη Ούγγρων και Νορμανδών)
 - επιβεβαίωση της βυζαντινής επικυριαρχίας και βυζαντινή επέμβαση σε δυναστικές υποθέσεις των Σέρβων ως το 1165
- **1166: άνοδος της δυναστείας των Νεμανιδών (1166-1371)**
 - πολιτική σταθερότητα υπό τον *μεγάλο ζουπάνο* Στέφανο Νεμάνια (1166-1196)
 - προσπάθεια ενσωμάτωσης και άλλων σερβικών ηγεμονιών
 - αποτυχημένες προσπάθειες αποτίναξης της βυζαντινής επικυριαρχίας (1166, 1173)
- **1183: ενοποίηση της Ρασκίας και της Διόκλειας και σχηματισμός ανεξάρτητου σερβικού κράτους**



II. ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΣΕΡΒΟΙ (ΔΙΟΚΛΕΙΑ ΚΑΙ ΡΑΣΚΙΑ) (3/3)

- **έναρξη της επιθετικότητας των Σέρβων** (απειλή σε άνω ρου Αξιού – επαφές με τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα για συμμαχία κατά του Βυζαντίου – συνεργασία με Ούγγρους)
- **1191:** εκστρατεία Ισαακίου Β' εναντίον της Σερβίας – επιβεβαίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στη ΒΔ Μακεδονία – προσπάθεια προσέγγισης των Σέρβων και άσκησης επιρροής μέσω κηδεστίας
- **1196-1202:** ενδοδυναστική έριδα, ανάμειξη Ούγγρων και πάπα, όχι του Βυζαντίου – επικράτηση του Στέφανου Νεμάνια, του **πρωτόστεπτου** (στέψη από τον πάπα ως **κράλη** Σερβίας, 1217): **το Βυζάντιο δεν έχει πια ρόλο ρυθμιστή** στις εσωτερικές υποθέσεις των Σέρβων
- **αργότερα, αναγνώριση αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής Σερβίας** από πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως (1219), προκειμένου να μην υπαχθεί η Σερβία στην παπική εκκλησία



III. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΟΥΓΓΡΟΙ (1/5)

- **Ούγγροι:** λαός τουρκικής καταγωγής, εγκαταστημένος τον 9^ο αι. στα Β-ΒΔ της Μαύρης Θάλασσας (νότια της Γαλικίας και του Κιέβου/Ρως), πέρασαν τα Καρπάθια όρη και απλώθηκαν ως τον Δούναβη
- οι Βυζαντινοί επιδιώκουν φιλικές σχέσεις – προώθηση του εκχριστιανισμού τους – βυζαντινή πολιτισμική διείσδυση
- **αρχές 10^{ου} αι.:** κατέλυσαν το βασίλειο της Μοραβίας, ουγγρικό βασίλειο: μεταξύ Βοημίας, Τρανσυλβανίας και Γαλικίας/Ρως
- **β' μισό 10^{ου} αι.:** επιδρομές σε αυτοκρατορικά εδάφη – οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούν ως ανάχωμα τους Βούλγαρους
- **από 11^ο αι.:** επιδίωξη των Ούγγρων η διέξοδος προς την Αδριατική



III. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΟΥΓΓΡΟΙ (2/5)



Εικόνα 2. Απεικονίζονται το ουγγρικό βασίλειο και οι σερβικές περιοχές, την επικυριαρχία των οποίων διεκδικούν οι Βυζαντινοί και οι Ούγγροι κατά τους μεταξύ τους πολέμους. Η Ουγγαρία πέτυχε τελικά την ενσωμάτωση της Κροατίας, που διασφάλιζε την εμπορική δίοδο στην Αδριατική.



J. Haldon, The Palgrave atlas of Byzantine history, Hampshire - New York 2005, σ. 116, χάρτης 9.1 (επεξεργασμένο απόσπασμα).



III. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΟΥΓΓΡΟΙ (3/5)

- **οι βυζαντινο-ουγγρικές σχέσεις επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού**
 - 1102: η Κροατία υπό ουγγρική κυριαρχία
 - 1104: συνθήκη ειρήνης με συμπεφωνημένο σύνορο τον Δούναβη και κηδεστία βασιλοπαίδων (Ιωάννη [Β΄] και Πιρίσκα-Ειρήνη)
 - καταπάτηση της συμφωνίας → κατάληψη κεντρικών δαλματικών ακτών από τους Ούγγρους (1112)
- **οι βυζαντινο-ουγγρικές σχέσεις επί Ιωάννη Β΄ Κομνηνού**
 - προσπάθεια των Βυζαντινών να επέμβουν σε δυναστικά ζητήματα Ούγγρων
 - 1127-1129: πόλεμος που λήγει με νίκη των Βυζαντινών → συνθηκολόγηση, ομαλές σχέσεις για μια 20ετία



III. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΟΥΓΓΡΟΙ (4/5)

- **οι βυζαντινο-ουγγρικές σχέσεις επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού**
 - **α΄ βυζαντινο-ουγγρικός πόλεμος (1151-1157)**
 - αιτία: η εμπλοκή των Ούγγρων στην επανάσταση των Σέρβων για αποτίναξη της βυζαντινής επικυριαρχίας
 - εκστρατεία του Μανουήλ σε αντίποινα (απασχόληση βυζαντινών δυνάμεων στα βυζαντινο-ουγγρικά σύνορα – όχι έμφαση στις ανατολικές επαρχίες)
 - **β΄ βυζαντινο-ουγγρικός πόλεμος (1162-1167)**
 - εμπλοκή του Μανουήλ σε δυναστικές έριδες των Ούγγρων
 - αποκατάσταση της βυζαντινής επικυριαρχίας στη Δαλματία και τη Βοσνία (προσωρινές επιτυχίες, μετά τον θάνατό του τις απέσπασαν Ούγγροι και Βενετοί)
 - **1172/73: άνοδος φιλο-βυζαντινού ηγεμόνα (Βέλας Γ΄) – σύνδεση με επιγαμία – όρκος αφοσίωσης στον Μανουήλ → αύξηση του κύρους του Βυζαντίου**



III. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΟΥΓΓΡΟΙ (5/5)

- **οι βυζαντινο-ουγγρικές σχέσεις επί Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού**
 - 1181 κ.ε.: νέα ρήξη με τους Ούγγρους (Βέλας Γ΄) → ενσωμάτωση της Κροατίας και της Δαλματίας στην Ουγγαρία
 - επιθέσεις Ούγγρων σε φρούρια του Δούναβη και ενδότερα (Βελιγράδι, Μπρανίτζεβο, Ναϊσσός/Νις, Σαρδική/Σόφια)
 - συνεργασία με τους Σέρβους – υποστήριξη για ανεξαρτητοποίησή τους και επιθετική πολιτική κατά του Βυζαντίου
 - εκμεταλλεύονται την απασχόληση των Βυζαντινών με τη βουλγαρική επανάσταση και συνεχίζουν τις παρενοχλήσεις
- **οι βυζαντινο-ουγγρικές σχέσεις επί Ισαακίου Β΄ Αγγέλου**
 - εξισορρόπηση κατάστασης – κηδεστία Βυζαντινού αυτοκράτορα με την πριγκίπισσα Μαρία-Μαργαρίτα
- **τέλη του 12^{ου} - αρχές 13^{ου} αι.:** μειωμένο το κύρος του Βυζαντίου σε Ουγγαρία και Σερβία



IV. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ (1/2)

- **1018:** κατάλυση του βουλγαρικού κράτους από τον Βασίλειο Β΄
[681: α΄ βουλγαρικό κράτος, μεταξύ Αίμου και Δούναβη]
[971: κατάλυση βουλγαρικού κράτους από τον Ιωάννη Τσιμισκή]
[976: βουλγαρική επανάσταση υπό τον Σαμουήλ, συνεχής εμπόλεμη κατάσταση]
- **1040-1041, 1073:** επαναστάσεις για αποτίναξη της βυζαντινής κυριαρχίας (λόγω βουλγαρικής αυτοσυνειδησίας και σκληρής φορολογικής πολιτικής)
- **1185:** έναρξη επανάστασης υπό την ηγεσία των αδελφών Πέτρου και Ιωάννη Ασέν (με την υποστήριξη των λατινόφωνων Βλάχων και τουρκόφωνων Κουμάνων)
- **1186:** ίδρυση του β΄ βουλγαρικού κράτους / έδρα: Τύρνοβο / δυναστεία των Ασενιδών
- **σειρά αποτυχημένων εκστρατειών (1186-1194) επί Ισαακίου Β΄ Αγγέλου**
- **στέψη του Ιωαννίτζη/Καλογιάν (1197-1207) σε τσάρο και αναγνώριση αυτοκέφαλης βουλγαρικής εκκλησίας από τον πάπα – έναρξη βουλγαρικής επεκτατικότητας – ευνοϊκή συνθήκη η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας το 1204**



III. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ (2/2)



Εικόνα 3. Απεικονίζεται το επανιδρυμένο βουλγαρικό κράτος (1186) και η άμεση επεκτατική του τάση σε βάρος τόσο σερβικών όσο και βυζαντινών εδαφών (με ρίγες οι περιοχές υπό χαλαρή εξάρτηση).



J. Haldon, The Palgrave atlas of Byzantine history, Hampshire - New York 2005, σ. 144, χάρτη 11.2.α (επεξεργασμένο απόσπασμα).



III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (1/5)

- Browning R., Byzantium and Bulgaria, London 1975.
- Curta F., Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250, Cambridge 2006.
- Dall’Aglia F., The interaction between nomadic and sedentary peoples on the Lower Danube: the Cumans and the “Second Bulgarian Empire”, στο: The steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday, έκδ. F. Curta – B.-P. Maleon, Iași, 2013, σ. 299-312.
- Diaconu P., Les Petchénègues au Bas-Danube, Bucharest 1970.
- Dujcev I., Der Aufstand von 1185 und die Entstehung des zweiten bulgarischen Staates, Sofia 1985.



III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (2/5)

- Ferluga J., Byzantium on the Balkans: studies on the Byzantine administration and the southern Slavs from the VIIIth to the XIIth Centuries, Amsterdam 1976.
- Fine J. V. A., The early medieval Balkans, Ann Arbor 1983.
- Jiretchek J., Geschichte der Serben, τ. I, Gotha 1911.
- Madgearu A., The Pechenegs in the Byzantine army, στο: The steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday, έκδ. F. Curta – B.-P. Maleon, Iași, 2013, σ. 207-218.
- Makk F., The Arpâds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century, Budapest 1989.



III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (3/5)

- Makk F., Ungarische Aussenpolitik (896-1196), Herne 1999.
- Maksimonić Lj., Η εθνογένεση των Σέρβων στο μεσαίωνα, Αθήνα 1994.
- Maksimonić L., Το Βυζάντιο και οι Σέρβοι τον 11ο αιώνα: ζήτημα εσωτερικής ή εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας; στο: Η αυτοκρατορία σε κρίση (;) Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081), έκδ. Β. Βλυσίδου, [ΕΙΕ/ΙΒΕ - Διεθνή Συμπόσια 11 / Κέντρο για τη μελέτη του ελληνισμού «Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης»] Αθήνα 2003, σ. 75-85.
- Maksimonić Lj. – Subotic G., La Serbie entre Byzance et l'Occident, στο: Byzantina-Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace, [Dossiers byzantins 2] Paris 2003, σ. 169-184.
- Malingoudis Ph., Die Nachrichten des Niketas Choniates uber die Entstehung des zweiten bulgarischen Staates, Βυζαντινά 10 (1980) 51-147.



III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (4/5)

- Meško M., Pecheneg groups in the Balkans (ca. 1053-1091) according to the Byzantine sources, στο: *The Steppe Lands and the World beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, έκδ. F. Curta – B.-P. Maleon, Iași, 2013, σ. 179-206.
- Moravcsik G., *Byzantium and the Magyars*, Amsterdam 1970.
- Νικολάου Κ. – Τσικνάκης Κ. (έκδ.), *Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ - Διεθνή Συμπόσια 18] Αθήνα 2008.
- Pritsak O., *The Pečenegs: a case of social and economic transformation*, Lisse 1976.
- Stephenson P., *Byzantium's Balkan frontier : a political study of the northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000.
- Σαββίδης Α., *Η τελευταία πατζινακική επιδρομή στο Βυζάντιο 1122/1123*, *Παρνασσός* 27 (1985) 493-507.



III. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (5/5)

- Spinei V., The great migrations in the east and south-east of Europe from the ninth to the thirteenth century, Amsterdam 2006.
- Spinei V., The Romanians and the Turkic nomads north of the Danube delta from the tenth to the mid-thirteenth century, Leiden 2009.
- Stephenson P., Byzantium's Balkan frontier: a political study of the northern Balkans, 900-1204, Cambridge 2000.
- Zivkovic T., Dioclea between Rascia and Byzantium in the first half of the twelfth century, Zbornik radova Vizantoloskog instituta 43 (2006) 451-466.
- Urbansky A., Byzantium and the Danube frontier. A study of the relations between Byzantium, Hungary and the Balkans during the period of the Comneni, New York 1968.



Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων

Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων :

- **Εικόνες 1, 2:** Επεξεργασμένα απόσπασμα από τον χάρτη 9.1 (The empire in context 1050-1204), στο: J. Haldon, The Palgrave atlas of Byzantine history, Hampshire - New York 2005, σ. 116.
- **Εικόνα 3:** Επεξεργασμένο απόσπασμα από τον χάρτη 11.2.α (The Balkan states c. 1200), στο: J. Haldon, The Palgrave atlas of Byzantine history, Hampshire - New York 2005, σ. 144.



Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Χατζηαντωνίου Ελισάβετ. «Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453). Οι εξωτερικοί εχθροί του Βυζαντίου (1081-1204): Η κατάσταση στη Βαλκανική». Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://eclass.auth.gr/courses/OCRS408/>.



Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».



Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

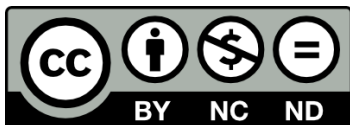
[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>





Τέλος ενότητας

Επεξεργασία: Ομάδα έργου
Θεσσαλονίκη, Ιούλιος 2015



Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ



ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

I. Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

